

УДК 94 (477)“1917/1920”

В. Ж. Попов

МІЖ ДВОХ ВОГНІВ: МІСЬКІ ОБИВАТЕЛІ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1920 рр.

У статті аналізуються особливості життя мирного міського населення в умовах збройної боротьби між учасниками Громадянської війни 1917-1920 рр. На основі спогадів сучасників, архівних матеріалів та газетних публікацій реконструйовані повсякденні практики в умовах воєнного протистояння, визначені алгоритми масової поведінки в момент зміни влади, охарактеризовані поступові зрушення у суспільній психології. Специфіка військових років для України полягала в наявності численних політичних сил, які претендували на керівну роль на даній території. Внаслідок цього, найбільш поширеною технологією виживання для більшості пересічних громадян була підкреслена аполітичність, відчуженість від відкритої участі в боротьбі на одній зі сторін, тобто стан внутрішньої еміграції. Бойові дії, які навіть відбувалися в безпосередній близькості, не виключали звичайних занять мирних обивателів, в тому числі підприємницької діяльності, відносин купівлі-продажу товарів та послуг, обміну інформацією. Проте запас міцності, закладений в соціальних інститутах тієї епохи, був вичерпаний внаслідок тривалого громадянського конфлікту, тим самим визначивши його результати.

Ключові слова: громадянська війна 1917-1920 рр., історія повсякденності, міське населення, базові потреби, соціальний конформізм, соціальна апатія, соціальна мімікрія.

У будь-якій війні, якою тривалою вона б не була, зі зброєю в руках бере участь меншість населення країни. Не є винятком громадянська війна 1917-1920 рр. в Україні.

Для багатьох її регіонів було притаманне неодноразове переміщення фронтів. Це призводило до частих періодів безвладдя, які завершувалися черговою зміною правлячої політичної сили.

В таких умовах мирні мешканці великих та малих міст були змушені проявляти чудеса пристосованості, щоб пережити лихоліття. Особливо складним це завдання ставало під час безпосередніх збройних зіткнень, а також при відступі однієї армії, та вступу до міста іншої. Навіть кілька днів хаосу і плутанини представляли смертельну загрозу, як для фізичної безпеки обивателів, так і для стабільності продовольчого постачання, від якого міське населення залежало всю війну. Вивчення поведінки пересічних городян в екстремальних прифронтових умовах дозволяє більш детально і об'єктивно реконструювати специфіку повсякденності тих років, і простежити динаміку поступової трансформації індивідуальної та масової психології, яка в кінцевому підсумку визначила підсумок громадянської війни.

Повсякденне життя періоду громадянської війни 1917-1920 рр. в останні десятиліття стало предметом поглибленого вивчення в Україні. Значних успіхів досягли вітчизняні науковці, які займалися проблемами історичного краєзнавства. Сюжети, пов'язані з життям міських мешканців Чернігівщини у 1917 році, розкриті в дослідженні В.М. Бойка [1]. Той самий період, але у Маріуполі, вивчає П.І. Мазур [2]. Ситуація, у якій опинилися містяни Одеси у 1917-1920 рр., охарактеризована на відповідних сторінках монографії І.М. Шкляєва [3]. Історію Бердянська цього періоду дослідили В.М. Чоп та І.І. Лиман [4].

В Росії вказану тематику досліджують представники регіональних шкіл. Історію повсякденності населення Уралу вивчав І.В. Нарський [5]. Та ж тематика, в основному пов'язана з Північним Кавказом та Кубанню, розглядається А.А. Семеновим [6]. Положення міського населення проаналізував у своїй монографії А.А. Ільхов [7]. На матеріалах Центральної Росії ґрунтується дослідження Д.С. Рязанова [8].

Методологічним інструментом аналізу історичних фактів автору служить трактування повсякденної історії Альфа Людтке [9].

Такий аспект повсякденності, як технології виживання мирних міських жителів в умовах бойових дій, ще не був предметом спеціального дослідження.

Метою даної статті є вивчення соціальної обстановки в містах України в моменти найбільшого загострення боротьби за владу між різними політичними і військовими силами, яке завершувалося відходом одних і приходом інших. У момент відсутності офіційної влади громадяни були надані самі собі, і спроби їх самоорганізації заслуговують пильної уваги. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- визначити особливості поведінки городян в умовах військових дій;
- охарактеризувати механізми життєзабезпечення міського населення в періоди безвладдя;
- проаналізувати характер і динаміку соціальних процесів в міському середовищі на різних етапах громадянської війни.

Перші перестрілки на вулицях українських міст, що відбувалися між більшовицькими загонами і прихильниками Тимчасового уряду, припали на осінь 1917 р. Обивателі спочатку не сприйняли вуличні бої з усією серйозністю. Одеський журналіст зауважив: “На всіх кутах натовпи. Маса діточок. Вони зовсім не розуміють події, що відбуваються. Їм весело...”. Лише коли почалася кулеметна стрілянина, “публіка миттю зникла. Зрідка пробіжить блідий, запізнілий обиватель, дівиця, учень. Обивателі поховалися по квартирах” [10]. Триденні листопадові бої в Києві вразили городян настільки, що репортер Д. Волков назвав події “кошмаром, який переслідував в останні дні населення міста”. Хоча життя потроху налагодилося, “київський громадянин не оговтався ще від переляку, говорить більше обережним шепотом, невизначено” [11].

Справжній кошмар був ще попереду. Мимовільними масовими свідками та жертвами масштабних бойових дій кияни стали у січні 1918 р. Наступ радянських військ Муравйова супроводжувався багатоденним артилерійським обстрілом міста, руйнуванням багатьох будівель, масовими пожежами. Свідок подій С. Сумський відзначав: “Дванадцять днів йшов не бій, а безглуздий обстріл міста. Напевно, мирних мешканців у ці дні полягло більше, ніж було воюючих армій з обох боків” [12, с. 103-104].

Перелякане населення поховалося у підвали. Люди страждали “від нестачі їжі, яку доводилося добувати з небезпекою для життя, і від нестачі світла й води” [13, с. 30]. Через тривалий обстріл “нерви у всіх виявилися потріпані до краю, всім набридла ця постійна загроза безглуздої смерті, всі гаряче прагнули того чи іншого кінця” [14, с. 18].

Люди досить швидко освоїлися зі своїм новим становищем, почали “користуватися моментами затишшя, щоб закупити провізії на сусідній вулиці, зачерпнути відро води на монастирському подвір’ї, як в середні віки, дістати на вагу золота кілька свічок, та відвідати друзів у віддалених кварталах, які менше піддавалися обстрілу, ніж центр міста” [14, с. 17].

Просування по Таврійській та Катеринославській губерніях з Румунії на Дон загону полковника М.Г. Дроздовського навесні 1918 р. викликало у місцевого населення емоційний підйом, зазначений полковником у щоденнику: “У Каховці майже вся маса зустріла нас із захопленням і благословенням, як визволителів. Квіти, привітальні крики” [15].

У грудні 1918 р. на вулицях Одеси точилися бої між білогвардійцями Грішина-Алмазова та частинами армії Української Народної Республіки. Петлюрівські кулеметники вели вогонь по противнику. “Нові патронні стрічки подавалися раз у раз місцевими хлопцями, які охоче втрутилися у громадянську війну”. Петлюрівці билися дуже хоробро, і звали всіх приєднатися до них. Робітники поодиночі охоче вступали до їх загонів, а організовані більшовиками бойові дружини, “не зливаючись з петлюрівцями, допомагали все ж останнім проти добровольців” [16, с. 101-102].

Незабаром городяни перестали сприймати бойові дії як реальну загрозу. Співробітник адміністрації гетьмана П.П. Скоропадського В.А. Ауербах спостерігав, як під час облоги Києва петлюрівцями, яка тривала близько трьох тижнів, “не помічаючи гарматного гуркоту, публіка гуляла, сміялася, ходила до кінематографу, спекулювала, обідала, спала, і взагалі вела себе так, як нібито нічого не відбувалося” [17, арк. 89].

Після вступу до міста військ Директорії “настало повне заспокоєння”. З ранку на вулицях “з’явилася маса святкової публіки, яка з цікавістю спостерігала за військами, що проходили, та за автомобілями, що мчалися”. Городяни жваво обговорювали поточні події. “Обиватель, який втомився за останній час від невпинної канонади, починає приходити до тями. Деякі кафе і паштетні, які вчора закрилися, сьогодні вже відкрилися” [18].

Бажання врятуватися від війни та голоду у більш благополучних районах штовхало городян до переїзду з рідних місць. Втім, траплялося, що, подорожуючи країною, людина не віддалялася від небезпеки, а наближалася до неї. Військовий медик В.Г. Іванов їхав восени 1918 р. з Харкова на південь. Кожна станція на його шляху була під владою або Петлюри, або Григор’єва, або Махна [19, арк. 21]. В.А. Ауербах за фальшивим паспортом потрапив до потягу, який 31 грудня 1918 р. попрямував до Криму. В Полтаві йшли бої, і поїзд повернув на Кременчук. У П’ятихатках пасажири чекали, поки петлюрівці вибивали з Катеринослава махновців, в Катеринославі “знову простояли дня два або три, поки від них же не очистили Синельникове”. Вирішили просуватися до Миколаєва, але у Долинській були затримані, “до отримання дозволу від отамана Григор’єва” [17, арк. 95, 97].

Сестра милосердя М. Нестерович згадувала про свою поїздку: “Ніде не станціях не було ані стрілочників, ані начальників станцій. Від Бердичева до станції Вигода, 350 верст, їхали ми 11 днів!” [20, с. 163].

На початку 1919 р. юнкер Є. Яконівській, який пробирався з товаришами на Дон до Денікіна, опинився у Кременчуці. З півночі наближалися більшовики, в Кременчуці ще були петлюрівці, за Дніпром була територія “Народної армії” отамана Григор’єва. Залізничники були готові пустити потяг, за умови закупівлі пасажирами дров, і оплати праці поїзної бригади: “Поїдемо на Миколаїв, а куди доїдемо, це вже нам ніяк не знати”. Поїзд з біженцями рушив на південь, але не зміг перетнути Дніпро, зупинившись у Кічкаського мосту. “Міст був підірваний. Його понівечені ферми чорніли у вечірніх сутінках”. Сотні пасажирів поїзда були змушені рухатися далі самостійно, в чому їм допомогли місцеві човнярі, що перетворилися у перевізників [21].

Є.М. Трубецької зупинився у Харкові. В районі станції Синельникове діяла “розбійницька банда знаменитого Махна, яка зупиняла поїзди”. Шлях на Новоросійськ був перерізаний іншою бандою. Показово, що поїзди “ходили як у одному, так і в іншому напрямку” [22, с. 158].

Взимку 1918-1919 рр. в Катеринославі місцевим мешканцям довелося пережити одночасне перебування в різних районах міста і петлюрівців, і махновців. Викладач Г. Ігренев відзначав, що прибулі до них у будинок для обшуку солдати “виявилися петлюрівцями, і були зазвичай дуже добродушні” [23, с. 236]. Через кілька днів у нього на квартирі, у двох передніх кімнатах і передпокої, розмістилися вже десять махновців. Постояльці поводитися сумирно, і вночі навіть “дозволили замкнути двері з їдальні до задніх кімнат на гачок” [23, с. 238].

В один з грудневих днів Г. Ігренев з дружиною вирушив на найближчий ринок, “щоб заpastися припасами перед майбутніми подіями”. Зустрінуті ними петлюрівські солдати “наполегливо пропонували публіці розійтися”. Коли продукти знову закінчилися, “дружина наважилася, користуючись затишшям, вийти на площу пошукати продовольства”, і зіткнулася вже з махновцями. Ті впізнали її і дозволили пройти: “А, ти з того будинку будеш? Ну, йди, йди, тільки швидше! А то стріляти треба. Ми почекаємо, але трохи”. Коли

через десять хвилин дружина повернулася, роздобувши хліба, дійсно, почалася запекла стрілянина” [12, с. 190, 192].

У січні 1919 р. газета “Південний край” сповістила читачів про вступ Червоної армії до Харкова. Напередодні вранці місто покинули останні війська петлюрівської Директорії. “Близько полудня прибули передові роз’їзди радянської армії. Війська знаходяться в повному бойовому порядку”. Автор повідомлення із задоволенням констатував, що “жодних ексцесів при занятті міста не відбулося” [24].

При наближенні червоних до Катеринослава населення за звичкою “насторожилось та причаїлося”. Ніхто не наважувався виходити на вулицю. Але незабаром “обиватель відчув деяке полегшення”, так як побачив організовану армію і тверду владу. Перші дні пройшли так спокійно, що населення почало благословляти радянський режим, який “поклав кінець природному становищу” [12, с. 194].

Навесні 1919 р. почався наступ в Україну Добровольчої армії. Під час боїв у Донбасі, згідно з білогвардійськими політичними звітами, місцеві робітничі селища, по декілька разів переходячи з рук у руки, справно давали поповнення червоним. Коли одне з селищ, Штеровка, було узятє вперше “марківцями”, настрої населення був “менш більшовицьким”. Але “марківців” змінили донці, які почали грабувати, і населення “сильно почервоніло” [25, арк. 13].

Проте, командир Дроздовського полку А.В. Туркул згадував вступ до Харкова в червні 1919 р. як загальне свято: “Нас залило людським морем. Це було божевілля і радість звільнення. У одного з під’їздів мені піднесли величезний букет свіжих білих квітів” [26]. Обивателі усіма силами намагалися зберегти зовнішні ознаки мирного життя, яке залишилося у минулому. А.В. Туркул в одному з міст, ледь закінчився бій, був запрошений на іменини місцевим жителем. “Ми увійшли до зали, повної виряджених домашніх та гостей. Горіли все лампи, стіл стояв повний страв, солінь, варення, з горою кулеб’яки посередині. Дивно мені стало: на вулиці ще ходить перекатами стрілянина, в темряві на підводах кашляють та стогнуть поранені, а тут люди святкують у достатку мирні іменини, як ніби рівно нічого не сталося ні з ними, ні з усіма нами, ні з Росією” [26].

Підприємці продовжували займатися своєю справою, практично в бойовій обстановці. Житель Катеринославської губернії С.Т. Костін організував в Олександрівську молочну ферму. У квітні 1919 р. ферма була переведена на острів Хортицю. З приходом білих до Олександрівська острів став фронтом, але корови продовжували справно давати молоко. Оскільки “адміністрація острова була цілком на боці білих”, продукція реалізовувалася в Олександрівську [27, арк. 23, 23зв.].

Тим часом війна залишалася війною, і прихід “визволителів” у чергове місто міг обернутися гірким розчаруванням. У Ніжині восени 1919 р. добровольців чекали, як бажаних гостей. Але, замість “галантних та люб’язних офіцерів”, прибули козаки, які “кинулися грабувати всіх, хто знаходився на вокзалі”. Потім погром перейшов на місто. “Ніхто з жителів, за винятком гімназистів, що записалися у добровольці, не наважувався навіть вдень вийти на вулицю” [28, с. 399-400].

Емоційний підйом у ставленні до Добровольчої армії серед основної маси міського населення закінчився через лічені місяці. Залишали добровольці Харків зовсім не так триумфально, як входили до нього. Ось що зазначив денікінський офіцер Г. Венус під час відступу свого загону з міста: “Людей на вулицях майже не було. Ті, хто зустрічався, швидко ховалися у найближчі провулки. Інші тулилися до будинків, з-під лоба або здивовано на нас поглядаючи” [29].

У листопаді 1919 р. в Катеринославі, під час бою з махновцями, був поранений білогвардійський офіцер С.Г. Пушкарьов. “Два солдата частково відвели, частково відтягнули мене до крайньої хати, поклали на диван, і пішли шукати нашу полкову медсестру для перев’язки. Приблизно через півгодини вбігає схвильована господиня будинку і вигукує: “Ваші йдуть!”. Йй, бідній, погано було б, якби махновці знайшли в її будинку “кадюка” [30].

Втім, страшний 1919 рік сформував у більшості обивателів психологічний захист у вигляді абсолютної байдужості до всіх учасників нескінченної міжусобиці. Головним і єдиним завданням все більше ставало власне виживання. Одним з наслідків боротьби червоних і білих були трупи тих і інших, що пливли Дніпром. Жителі прилеглих до річки районів “так звикли до трупів, які вода викидала на берег, що і не звертали особливої уваги”. Убитих ховали без одягу - “обдирали мертвих, щоб одягнути живих” [31, с. 15-16].

В один з днів перебування Києва під владою більшовиків, до міста увійшла банда отамана Струка. Спочатку обивателі взагалі не звернули на прибульців уваги: “Хіба мало хто тепер вештається з гвинтівкою?”. Тільки коли бандити почали грабувати магазини, піднявся крик. “Збіглися комуністи, постріляли один в одного для форми, і отаман Струк повів своїх у ліси”. Городяни віднеслися до події з іронічним розумінням: “На те й громадянська війна” [32, с. 233].

Прагнучи забезпечити себе необхідними продуктами, городяни, як і раніше, не звертали уваги на військову загрозу. Смерть від голоду та холоду представлялася їм більш реальною, ніж загибель від кулі або снаряда. На початку жовтня 1919 р. в Києві В.В. Корсак, який вступив згодом до Добровольчої армії, стояв у черзі за хлібом, яка, “незважаючи на ранню годину, зібралася велика”. З боку Святошина лунала артилерійська стрілянина, але ніхто нею не цікавився, оскільки увага всіх була зосереджена на дверях булочної. Отримавши свою хлібну норму, Корсак відправився додому, прислухаючись до стрільби. “На вулицях тривоги не помічалося. Перехожі, що траплялися назустріч, поспішали у своїх справах, і з заздрістю поглядали на мою ношу” [33, с. 230].

Радянський політпрацівник В. Пугачов повідомляв у доповідній записці про поведінку мирних громадян у бойовій обстановці: “Коли я перебирався через фронт ворога, в лісі багато хто рубали дрова” [28, с. 592].

Щоб дістати продукти, городяни продовжували користуватися залізничним пасажирським сполученням. Завдяки масовому переміщенню мішечників та колишніх військовополонених, “можна було легко та безкарно проходити через кордон” [34, арк. 111].

Більшовик, який прямував в тил до білих, розповів, що, зупинившись в селі недалеко від Полтави, він та його товариші “дочекалися заняття цього села білогвардійцями, і таким чином опинилися у них”. Повернутися до червоних вдалося взагалі без пересадок: “З Харкова поїхали на Курськ, і на станції Польовий вже опинилися у наших”. Характерно, що ніде не було потрібно жодних перепусток та дозволів [35, арк. 17].

Сучасниця подій відзначала, що “не було жодного киянина, який не зумів би відрізнити постріл від розриву, і навіть той сорт зброї, з якої стріляють”. Перед черговою зміною влади в Києві сім’я авторки спогадів збиралася у квартирі родича. Почалися “звичайні міркування”, яка з кімнат найбільш безпечна. Роздумували над тим, “з якої з чотирьох сторін світу йде наступ”, потім розшукували цю сторону, “мало не з компасом у руці”. Тепер люди знали, “куди ядро потрапити логічно не повинне”, що аж ніяк не заважало йому іноді саме там і розірватися [36, с. 219].

Люди зберігали колишні звички: “Увечері, так як виходити в темряві страшно, мешканці будинку ходять один до одного в гості. Так само ходили один до одного в 1918 р., коли Муравйов обстрілював та узяв Київ, але тоді не було ще цього почуття приреченості та безсилої люті” [37, с. 238].

Князь Є.М. Трубецької згадував зиму 1919 р. в Одесі: “Виходити ввечері було небезпечно”. Але, незважаючи на стрілянину, яка не припинялася ні вдень, ні вночі, городяни відвідували один одного на дому: “Повертаючись додому після зустрічі Нового року, один мій знайомий нарахував понад 140 пострілів” [22, с. 164].

У подібній обстановці добиралися додому і жителі Харкова: “Вулиці зовсім безлюдні. Зрідка виникає самотня постать запізненого обивателя. Лякають то близькі, то далекі постріли з гвинтівок. Після кожного близького пострілу запізнений пішохід бігом і без оглядки долає коротку відстань до найближчого предмета, щоб сховатися. Зупиняється, переводить дух, і, дочекавшись моменту, зривається і біжить далі” [38, с. 24].

Восени 1919 р. Бердянськ на деякий час опинився під владою махновців. Городяни, дізнавшись про відхід білих та наближення Махна, вирішили йти на вокзал: “А ну як махновці розчуляться через несподівано теплу зустріч?” [4, с. 31]. Коли у грудні 1920 р. махновці зробили новий рейд на місто, “населення, незважаючи на бій, висипало на вулицю. Нескінченна війна привичила не звертати уваги на постріли” [4, с. 300].

Накопичена за роки громадянської війни жорстокість оберталася не лише проти озброєних ворогів, але й проти мирних громадян - справжніх чи уявних соціальних опонентів. У грудні 1919 р., в перший день чергового взяття Києва більшовиками, одна з городянок спостерігала з тротуару, як вулицями проходили війська, “обірвані, голодні, і все ж грізні”. Один червоноармієць схопив жінку за руку: “Де наші квіти? Добровольцям, мабуть, підносили, а нам не хочете?”. Жінка вивільнила руку і пішла геть. “Через ці каракулі немає життя сірим шинелям!” - крикнув навздогін інший солдат, хоча киянка була у простому сукняному пальті [36, с. 221].

Київська студентка ділилася зі своїм щоденником думками з приводу повернення більшовиків: “Вічні постріли звучали ближче, на ринках було мало продуктів. З ранку вулиці були заповнені натовпами біженців. Але що за сенс у такій втечі? Куди бігти?” [37, с. 231].

Через кілька сторінок студентка докладніше розповіла про масову втечу з Києва: “Населення охопила божевільна паніка. Люди з клунками та валізами мчалися до вокзалу. Поїхали майже всі знайомі. Залишилися або ті, які мають маленьких дітей і старих батьків, або ті, які примирилися з більшовизмом, як примиряються зі смертю: від неї ж не втечеш” [37, с. 237].

Поступово насторожене та неприязне ставлення обивателів до будь-яких озброєних людей набуло загального характеру, від них чекали лише насильства і свавілля. Залишалось опертися на одних людей зі зброєю, в надії на порятунок від інших. Так, селянам-підводчикам “кого тільки не доводилося возити: і білих, і червоних, і петлюрівців, і махновців” [33, с. 313]. Мешканець Білої Церкви скаржився: “Нас тепер все грабують. Білі, червоні, петлюрівці, всякі отамани. Єдине спасіння - мати на квартирі когось із військових” [33, с. 355].

В.В. Шульгін відверто згадував ситуацію перед залишенням Одеси білими на початку 1920 р.: “Ми майже ненавиділи народ, за який гинули. Ми ненавиділи селянина за те, що у нього тепла хата, ситний, хоч і простий стіл, шматок землі, і сім’я його тут же біля нього в хаті. Ми ненавиділи городян за те, що вони п’ють каву, читають газети, ходять у кінематограф, танцюють, веселяться” [39, с. 300].

Сцени мародерства в момент відступу остаточно позбавили білогвардійців співчуття з боку обивателів. Залишення білими Одеси спостерігав Валентин Катаєв: “Офіцери і солдати витягали з сараїв величезні стоси білизни, чоботи, намети, валянки. Вони зв’язували награбоване у величезні тюки, і волокли у місто, вирішивши дезертирувати з добровольчої армії” [40, с. 74]. Вночі у місті відбувалася безладна стрілянина, з настанням сутінків ніхто не наважувався вийти на вулицю, не бажаючи ризикувати своїм життям. “Солдати грабували квартири, забирали у обивателів плаття, шуби та дорогоцінні речі”. Всі магазини були пограбовані, і товари розкрадені [28, с. 757].

Жителі провінційних містечок довше зберегли симпатію до добровольців, може, просто побоюючись насильства з боку озброєних людей. Б.О. Штейфон, що йшов з Одеси з загоном генерала М.Є. Бредова, оцінив ставлення мешканців населених пунктів на шляху білих: “Жалість до солдатика”, яка так властива сільському люду, спонукала селянок охоче і привітно давати хліб, борошно, молоко” [41]. Співчутливе ставлення до солдатів, особливо молодих, зазначив Д.Ф. Пронін: “Наливає молоко жаліслива тітка,

подивиться на "кадетіка" і починає голосити: "Та що ви з собою це дитя тягаєте! Мужиків вам мало! Ось воїна знайшли! Залишайся, малий, у нас гусей пасти" [42].

Г. Венус записав відчутий монолог дівчини Ксенії, яка випадково опинилася в його групі, що відступала на південь. "Одні - це червоні, але вони проходять повз нас, стороною. А якщо і зупиняються, то тільки для того, щоб вирвати кого-небудь з наших близьких. Інші - це ви. Але всі ви різні ... Тому мені здається: ви нікуди не йдете. Тільки тупцюєте". Червоні розстріляли її батька, але вона бачила шибениці під час розправи білих над більшовиками. "На дорозі до червоних лежить труп мого тата ... Між вами і мною - шибениці ... Куди відступати, поручик?" [29].

Останнім військовим випробуванням для киян став прихід у місто поляків в травні 1920 р. Вони встановили на березі Дніпра гармати, і почали перестрілку з червоними. "Знову поховалися по домівках люди, найбільш боягузливі забиралися у підвали. Коли з'ясувалося, що безпосередньої небезпеки немає, на Володимирській гірці зібралось багато народу, дивилися на артилерійську дуель" [43, с. 15]. При відступі, який слідував незабаром, польські солдати підпалили міські склади. "Місто набуло страшного та огидного вигляду суцільного і божевільного мародерства. По всіх вулицях тяглися люди з мішками, ящиками та відрами. Люди збожеволіли від жадібності, та готові були побитися через останню напівспалену ганчірку, через розлитий у калюжах гас". Наступного дня погромні настрої вляглися, і перших червоноармійців городяни зустріли "зі стриманою дружелюбністю" [43, с. 46-47].

Запасливість, що міцно увійшла в звичку, не підвела обивателів і на цей раз. Перед відходом поляків між київськими домогосподарками відбувся наступний діалог: "Ви, Надіє Павлівно, борошном запаслися? - Борошном-то запаслася, та ось цукру мало. - Нічого, в мене два пуди, один я вам пришлю! - Навіщо мені так багато? - Беріть, якщо "вони" будуть обстрілювати місто, то нічого вже не дістанеш!" [36, с. 224].

У Криму, при наближенні червоних, натовп на вулицях став "значно сірішим". Представники раніше привілейованих верств, які не могли або не хотіли покидати батьківщину, "перефарбувалися у захисний колір" [44, с. 82-83]. Полковник армії Врангеля, що залишився у Криму, вручну став перешивати одяг, щоб прийняти "пролетарське забарвлення". На жаль, бабусі, яка мешкала з ним, перешивання допомагало погано, в неї "все одно зберігся аристократичний вигляд" [45, арк. 15].

Життя обивателів було настільки нестерпним, що доводилося чути фразу: "Ну і нехай прийдуть більшовики. Все одно гірше не буде" [44, с. 74].

Аналізуючи повсякденне життя у воєнні роки, В. Кравченко зробив знаменне спостереження, відповідно до якого, у негараздах громадянської війни, у безладді й небезпеці, звичайне життя якось йшло своєю чергою. Люди працювали, вчилися, їли, спали, читали й сміялися, знаходили собі друзів, і навіть будували плани на майбутнє. "Життя як звичка до боротьби за існування було сильнішим за будь-яке насильство" [31, с. 11].

У перший період громадянської війни, тобто з осені 1917 до початку 1919 р. серед більшості населення сформувалось байдуже ставлення до політики, і бажання пристосуватися до будь-якої нової влади. Звідси йшли або участь в урочистій зустрічі чергових визволителів, або очікування перших розпоряджень з подальшим вибором стратегії виживання. Характерною особливістю поведінки міських обивателів було абсолютна відсутність будь-яких масових акцій протесту, пов'язаних з приходом та діями чергової збройної сили.

Незважаючи на війну, й притаманні їй почуття страху, розгубленості і невизначеності, для основної маси городян на першому місці, як і раніше, залишалось задоволення базових потреб. Багаторічне громадянське протистояння зробило для обивателів звичними бойові дії, а проблема забезпечення харчування та інших потреб стояла часом гостріше, ніж проблема безпеки. Головним завданням пересічного городянина в умовах наближення військових дій було створення запасів продовольства та інших необхідних речей. Зберігалася можливість вгамувати голод і спрагу, з певною часткою ризику, навіть безпосередньо в бойових умовах. Потреба у спілкуванні також реалізовувалася в будь-якій обстановці.

З весни-літа 1919 р. почалося наростання інших настроїв. Жорстокість бойових дій відбивалася на ставленні військових до мирних громадян, в тому і тих, і інших від тривалої війни вела іноді до невмотивованої агресії. В результаті багато обивателів звернулися до послуг залізниці, не тільки для пошуків продуктів у більш благополучних районах, а й для порятунку від можливих переслідувань.

Постійна зовнішня загроза викликала у обивателів апатію, як спосіб психологічного захисту, а відчуття нескінченної анархії накопичувалося бажання порядку. Помітно знизився рівень домагань суспільства до влади, вимога стабілізувати обстановку стала чи не єдиною умовою її легітимності. Такий стан населення підготував ґрунт для остаточної перемоги Червоної армії, як найбільш масової та дисциплінованої збройної сили.

Джерела та література

1. Бойко В.М. 1917 рік на Чернігівщині / В.М. Бойко, Т.П. Демченко, О.В. Оніщенко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – 128 с.
2. Мазур П.И. 1917 год. Мариуполь: от февраля до октября: исторические хроники / П.И. Мазур. – Мариуполь: Азовье, 2007. – 39 с.
3. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время / И.Н. Шкляев. – Одесса: Изд. центр "Студия "Негоциант", 2004. – 158 с.
4. Чоп В.М., Лиман І.І. "Вольный Бердянск": місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2007. – 479 с., іл.
5. Нарский И. В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917-1922 гг. / И.В. Нарский. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 632 с.
6. Семенов А. А. Повседневная жизнь населения России в годы Гражданской войны (1917-1920 гг.) / А.А. Семенов. – Армавир: Армавирское полиграфпредприятие, 2005. – 170 с.

7. Ильяхов А. А. Жизнь в эпоху перемен: Материальное положение городских жителей в годы революции и гражданской войны (1917-1921 гг.) / А.А. Ильяхов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 264 с.
8. Рязанов Д. С. Революция и обыватель / Д.С. Рязанов. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2006. – 179 с.
9. Людтке Альф. История повседневности в Германии: новые подходы к изучению труда, войны и власти / Альф Людтке. – М.: РОССПЭН, 2010. – 268 с.
10. Белый флаг // Одесская почта. – 2 декабря 1917 г. – № 3197.
11. Волков Д. После угара // Киевская мысль. – 8 ноября 1917 г. - № 139.
12. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев, под редакцией Н.Н. Попова. – Киев: Политиздат, 1990 г. – 436 с.
13. Могилянський Н.Н. Трагедія України (із пережитого в Києві в 1918 році) / Н.Н. Могилянський // 1918 рік на Україні. Серія "Росія забута і невідома. Біле рух". – М.: Центрполиграф, 2001. – 414 с.
14. Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об "Украине". 1917-1918 / Г.Н. Лейхтенбергский. – Берлин: Детинец, 1921. – 52 с.
15. Дроздовский М.Г. Дневник [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://xxl3.ru/belie/drozdz_dnevn.htm.
16. Сухов А. А. Иностранная интервенция на Одешине в 1918-1919 гг. / А.А. Сухов. – Одесса: Истпартотдел Одесского окрком КП(б)У, 1927. – 104 с.
17. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 5881, оп. 2, спр. 232 (1918 р.) – 98 арк.
18. Вступление войск Директории // Последние новости (Киев). - 2 (15) декабря 1918 г.
19. ДАРФ, ф. 5881, оп. 2, спр. 363 (листопад – грудень 1918 р.) – 38 арк.
20. Нестерович-Берг М. В Киеве в конце 1918 г. / М. Нестерович-Берг // 1918 год на Украине. – М.: Центрполиграф, 2001. – 414 с.
21. Яконовский Е. Фарфорная кокарда [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm.
22. Трубецкой Е. Н. Из путевых заметок беженца / Е.Н. Трубецкой // Архив русской революции. – Берлин: Изд-во "Слово", 1926. – Т. 18. – 319 с.
23. Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919 г.) / Г. Игреньев // Архив русской революции. – М.: Терра-Политиздат, 1991. – Т. 3. – 274 с.
24. Южный край (Харьков). - 4 января 1919 г. - № 4.
25. ДАРФ, ф. Р-440, оп. 1, спр. 34 (березень – вересень 1919 р.) – 112 арк.
26. Туркул А.В. Дроздовцы в огне. Картины гражданской войны. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://xxl3.ru/belie/turkul/02.htm>.
27. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. Р-4367, оп. 1, спр. 39 (1919 р.) – 44 арк.
28. Гражданская война на Украине 1918-1920: сб. документов и материалов: в 3-х тт. / [под ред. С. М. Короливского]. – К., 1967. – Том второй. – 916 с.
29. Венус Г. Война и люди. Семнадцать месяцев с дроздовцами. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/history/venus.htm>.
30. Пушкарев С. Г. Воспоминания историка. 1905-1945 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://xxl3.ru/belie/pushkarev.htm>.
31. Кравченко В. Я выбрал волю. Особисте й політичне життя радянського урядовця / В. Кравченко. – Торонто – Канада: Друкарня "Українського робітника", 1948. – 493 с.
32. Раппопорт Ю. К. У красных и у белых / Ю.К. Раппопорт // Архив русской революции. – Берлин: Изд-во "Слово", 1930. – Том 20. – 322 с.
33. Корсак В. В. (Завадский). У красных. У белых. Великий исход / В.В. Корсак // Красная смута: сб. ист. лит. произв. / [сост. Р.Г. Гагуев]. – М.: Содружество "Посев", 2011. – 624 с.
34. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ), ф. 71, оп. 35, спр. 508 (1918 – 1919 р.) – 321 арк.
35. РДАСПІ, ф. 71, оп. 34, спр. 1285 (1919 – 1920 р.) – 85 арк.
36. Очерки жизни в Киеве в 1919-1920 гг. // Архив русской революции. – М.: Терра-Политиздат, 1991. – Т. 3. – 274 с.
37. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919 – 1920 гг.) // Архив русской революции. – Берлин: Изд-во "Слово", 1924. – Т. 15. – 345 с.
38. Слободской А. Это было... (на Украине и в Крыму в 1918-1920 гг.) / А. Слободской. – Харьков: Пролетарий, 1926. – 102 с.
39. Шульгин В.В. Дни. 1920: Записки / В.В. Шульгин. – М.: Современник, 1989. – 559 с.
40. Катаев В. П. Почти дневник / В. П. Катаев. – М.: Советский писатель, 1962. – 544 с.
41. Штейфон Б.А. Бредовский поход. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://xxl3.ru/belie/bred_pohod.htm.
42. Пронин Д.Ф. Записки дроздовца-артиллериста. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/history/PRONIN.htm>.
43. Заславский Д. О. Поляки в Киеве в 1920 году / Д.О. Заславский. – Петроград: Изд-во "Былое", 1922. – 48 с.
44. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / В. Оболенский. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1927. – 86 с.
45. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 158. – 175 арк.

Popov V. Between two fires: the urban inhabitants in combat conditions during the Civil war of 1917-1920

The article analyzes the characteristics of the civilians' life of cities under the conditions of armed battle between the participants of the Civil war of 1917-1920. Based on the of contemporaries' memoirs, archive materials and newspaper articles, were reconstructed everyday practices in the conditions of military confrontation, mass behavior algorithms at the time of change of power were determined, the gradual shifts in social psychology were characterized. The specificity of the war years in Ukraine and the South of Russia was the presence of many political forces claiming a leading role in these areas. Because of this, the most common survival technology for the most of ordinary citizens was the emphasized political indifference, detachment from the open participation in any of the parties of struggle, i.e. the state of inner emigration. Military operations, even directly in the cities, did not exclude the usual activities of civilians, including entrepreneurial activity, relations of purchase and sale of goods and services, exchange of information. However, the margin of safety inherent to the social institutions of that era was exhausted as a result of a long civil conflict, thereby determining its results.

Key words: the Civil war of 1917-1920, history of everyday life, urban population, basic needs, social conformity, social apathy, social mimicry.